

סימן ח. אפקעינהו רבנן לקידושיין

א. הקדמה

ישנם חמישה מקומות בש"ס בהם מצינו כי חכמים הפקיעו את הקידושיין, דהיינו הפכו את האשה לפנויה לאחר שכבר התקדשה, ללא נתינת גט מן הבעל - "אפקעינהו רבנן לקידושיין מיניה":

1. הגמ' בגיטין (לב.) כותבת שמעיקר הדין אם אדם נתן גט לשליח והגט עדיין לא הגיע ליד האשה - הוא יכול לבטל את גטו בבי"ד. עם זאת, כדי למנוע תקלות אפשריות, תיקנו חכמים שהבעל לא יבטל את הגט אלא בפני האשה או בפני השליח. רשב"ג סובר ש"חכמים עשו חיזוק לדבריהם", **ואם הבעל ביטל את הגט שלא בפני השליח או האשה**, חכמים הפקיעו את קידושיין, כלומר האשה הופכת לפנויה, וביטולו של הבעל אינו מועיל.

2. הגמ' בב"ב (מח.) כותבת שלדעת אמימר, **אדם שמכריח אשה להתקדש לו** - מעיקר הדין קידושיין חלים. רב אשי מסכים לכך עקרונית, אך הוא סבור שחכמים הפקיעו קידושיין כאלה משום שהם נעשו שלא כהוגן, והאשה נותרת פנויה.

3. הגמ' בכתובות (ג.) דנה בדינו של אדם שנתן לאשתו גט על תנאי אך אינו יכול לקיים את התנאי משום אונס כלשהו. מעיקר הדין "יש אונס בגיטין", כלומר אם הבעל לא קיים את תנאו בשל אונס - הדבר נחשב כאילו הוא כן קיים את התנאי, והאשה אינה מגורשת. עם זאת, כיוון שמקרים כאלו עלולים להיות בעייתיים, תיקנו חכמים ש"אין אונס בגיטין": כאשר התנאי לא התקיים באונס, חכמים הפקיעו את קידושיין של הבעל, והפכו את האשה לפנויה.

4. הגמ' בגיטין (עב.) דנה **בחולה אנוש - שכיב מרע' - שנתן גט לאשתו, ואח"כ התרפא מחוליו**. מדאורייתא, גט שכיב מרע חל רק אם הוא מת לבסוף, אך חכמים תיקנו שאפילו אם האיש עמד מחוליו - הקידושיין מופקעים, והאשה הופכת לפנויה.

5. הגמ' ביבמות (ק.) מספרת על **אשה שנתקדשה בקטנותה קידושי דרבנן, וכאשר בגרה ובעלה הכניסה לחופה בא אדם אחר, חטף אותה וקידשה**. מעיקר הדין קידושי החוטף אמורים לחול, אך חכמים הפקיעו את קידושיין והותירו את האשה פנויה, כיוון שהחוטף עשה שלא כהוגן¹.

1 בנוסף על מקרים אלו, ישנם דינים נוספים שהראשונים הסבירו על פי דין הפקעת הקידושיין, למרות שהגמרא לא כתבה זאת במפורש:

ב. אופי הדין

בהסבר הפקעת הקידושין אומרת הגמ' (בכל המקומות בהם מוזכרת הפקעת הקידושין) "אפקעינהו רבנן לקידושי מיניה. אמר ליה רבינא לרב אשי תינח קדיש בכספא קדיש בכיאה מאי איכא למימר שויוה רבנן לבעילתו בעילת זנות".

אולם, ישנו הבדל מסויים בין הסוגיות השונות בהם מופיעה הפקעת הקידושין: בשלושה מקומות (גיטין לג., עג. וכתובות ג.) מוסיפה הגמ' את המשפט "כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש" לפני שהיא מזכירה את הפקעת הקידושין. לעומת זאת, בשני המקומות האחרים (ב"ב מח: ויבמות קי.) לא מופיע המשפט 'כל דמקדש', ובמקומו מופיע המשפט "הוא עשה שלא כהוגן לפיכך עשו עמו שלא כהוגן".

בעקבות דברים אלו, ניתן להציע כמה הבנות לשאלה כיצד יכולים חכמים להפקיע קידושין ומהו אופי ההפקעה:

1. **תנאי בקידושין: כל המקדש מקדש על דעת כך שחכמים יאשרו את קידושו.** לכן, אם חכמים אינם נותנים את אישורם, הקידושין מופקעים למפרע (ריטב"א כתובות ג. ד"ה "כל", "אפקעינהו", תוס' ב"ב מח: ד"ה "תינח"). נראה שכך גם הסבירו מספר ראשונים את הצורך לומר "כדת משה וישראל" בשעת הקידושין (גיטין לג. רש"י "אדעתא דרבנן מקדש", תוס' שם ד"ה "כל דמקדש").
2. **לחכמים יש כח לעקור מצוות, וחכמים עקרו את הקידושין**² (תוס' שם).

-
1. המשנה בגיטין (עח.) אומרת, שאם בעל זרק גט לאישתו והוא נפל "קרוב לה", היא מגורשת. בגמ' (שם) רב מפרש שהכוונה היא לכך שהגט נפל בארבע אמות שלה, ואילו רבי יוחנן (שם עח.) מפרש שהכוונה היא אפילו למרחק של מאה אמה ממנה. הרמב"ן (גיטין עח. ד"ה "ארבע אמות") סובר שלפי שני הפירושים מדאורייתא אין כאן גט, אלא שחכמים תיקנו להפקיע את הקידושין.
 2. הגמ' בשבת (קמה.) כותבת שאדם יכול להעיד שאיש מסויים מת ולהתיר את אשתו מעגינותה למרות שלא ראהו מת בעצמו, אלא רק שמע על כך מפי אדם אחר. רש"י (ד"ה "לעדות אשה") ביאר שהיתר עד מפי עד בעדות אשה נובע מכך שחכמים הפקיעו את הקידושין. הרחבה בנושא נמצאת בשיעור העוסק בהתרת עגונה בעד אחד.
 3. המשנה בגיטין (פז.) כותבת שגט ללא תאריך - כשר. הנימוקי יוסף (פנהרין י: מדפי הרי"ף) מקשה על כך: עדות בלי דרישה וחקירה היא עדות פסולה, וחלק מהדרישה והחקירה היא שאלת הזמן. כיצד העדים החתומים על הגט הם כשרים, כאשר אי אפשר לחקור אותם על זמן כתיבת הגט? הוא משיב שגט כזה אמנם פסול מדאורייתא, אך חכמים הפקיעו את הקידושין ותיקנו שגט כזה הופך את האשה לפנויה (הסבר אחר לדין זה ראה בחידושי הגר"ח הלכות עדות ג:ד).
 4. רש"י בפסחים (ו. ד"ה "אפילו בחיטי") מסביר שאדם המקדש אשה בדבר האסור בהנאה מדרבנן - האשה אינה מקודשת, כיוון שחכמים הפקיעו קידושין אלו והפכו את האשה לפנויה.
- 2 יש בעיה לטעון שחכמים עקרו דבר מן התורה, כי לכאורה מן הסוגיה ביבמות (פז-עז.) נראה שאין לחכמים כוח לעקור דיני תורה ב'קום עשה', אלא רק ב'שב ואל תעשה'. התוס' אכן דן בכך, ואכמ"ל.

3. **הפקר בי"ד הפקר:** חכמים מפקירים למפרע את כסף הקידושין, וכך הם יכולים לבטל את מעשה הקידושין (ריטב"א כתובות ג. ד"ה "תינח"). כמוכן, הבנה זו יכולה להסביר רק הפקעה של קידושי כסף, ולא של קידושי ביאה.

ניתן להוכיח הבנות אלו מדברי הגמ' (שהובאו לעיל) לגבי הפקעת קידושין:

1. כאמור, בשלושה מקומות (גיטין לג., שם עג. וכתובות ג.) הגמ' אומרת בהקשר של הפקעת קידושין **"כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש"**. זאת הוכחה להבנה שהפקעה מבוססת על תנאי.

2. אולם, כפי שצויין לעיל, בשני המקומות הנוספים שמוזכר דין אפקעינהו (ב"ב מח: ויבמות קי.), לא מוזכר המשפט 'כל דמקדש', ומכך נראה שאין קשר לתנאי. התוס' (ב"ב שם) היו ערים להבדל שבין הסוגיות, ולדעתם יש שתי דרכים בהן פועלת הפקעת קידושין - או תנאי או עקירת מצווה על ידי חכמים. במקרים בהם מוזכר בגמ' המשפט 'כל דמקדש' ההפקעה נעשית על ידי תנאי, ובמקומות בהם לא מוזכר הביטוי - ההפקעה נעשית על ידי עקירה של חכמים³.

3. במהלך סוגיית אפקעינהו עולה הווה אמינא לחלק בין קידושי כסף וקידושי ביאה - **בקידושי כסף ניתן להפקיע קידושין, אך בקידושי ביאה לא**. חילוק זה תומך בהבנה שהפקעה מבוססת על הפקר בי"ד - ניתן להפקיע כסף, אך לא ניתן להפקיע ביאה. למסקנת הגמ' ניתן אמנם להפקיע כל סוג של קידושין, אך יתכן כי גם למסקנה קידושי כסף מופקעים על ידי הפקר בי"ד (דיון נרחב בהווה אמינא לחילוק בין קידושי כסף לקידושי ביאה יובא לקמן בעמ' 58).

כאמור, אחת מן הדרכים בהן ניתן להבין את הפקעת הקידושין היא שאפקעינהו מבוסס על תנאי בקידושין. יש לבחון שתי נקודות בנוגע לכך:

1. האם כאשר לא פירש בשעת הקידושין "כדת משה וישראל", ניתן עדיין לומר שקידושיו על תנאי. הריטב"א (כתובות שם) מחדש שתנאי זה הוא "דברים שבלבבו ובלב כל אדם" ועל כן אף אם לא אמר במפורש "כדת משה וישראל", נחשב כאילו אמר זאת. ללא דברי הריטב"א תיווצר בעיה להפקיע קידושין במקרים כאלו, אם נבסס את ההפקעה רק על תנאי. בעיה מעשית בימינו, הקיימת גם לדעת הריטב"א, היא לגבי תינוקות שנשבו, שייתכן ואינם מבינים כלל את המושג "כדת משה וישראל", או שאינם סומכים על דעת חכמים.

3 התוס' מסבירים מתי קובעת הגמ' איך יופקעו הקידושין: במקומות בהם ניתן לומר שהמקדש קידש על דעת חכמים, ההפקעה היא מדין תנאי. אך במקומות בהם המקדש פועל שלא כהוגן לא ניתן לומר שהוא פועל על דעת חכמים, ולכן שם ההפקעה חלה מדין "יש כוח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה".

2. במקרים בהם המקדש הוא רשע או מומר הרוצים כי הקידושין יחולו על אפם וחמתם של חכמים, לא ניתן לומר שיש כאן קידושין על דעת חכמים. כאמור, התוס' סוברים שישנם מקרים בהם ההפקעה אינה מדין תנאי, אך מי שיבסס את ההפקעה רק על תנאי - יתקל בכעיה במקרים אלו.

ג. ההבדל בין קידושי כסף לקידושי ביאה

כאמור, עולה בגמ' (בכל המקומות בהם מוזכרת הפקעת הקידושין) הוזה אמינא שניתן יהיה להפקיע קידושי כסף, אך לא קידושי ביאה: "אמר ליה רבינא לרב אשי תינח קדיש בכספא קדיש בביאה מאי איכא למימר". תירוץ הגמ' על כך הוא "שוויה רבנן לבעילתו בעילת זנות". ישנן מספר דעות בהבנת ההוזה אמינא של הגמ':

1. **קידושי כסף אינם אלא מדרבנן, ועל כן חכמים שתיקנו את הקידושין יכולים גם להפקיעם.** לעומת זאת קידושי ביאה הם מדאורייתא, ובהוזה אמינא חשבה הגמ' שחכמים אינם יכולים להפקיע אותם⁴ (רבתיו של רש"י המובאים בכתובות ג, רש"י שם ד"ה "שוויה רבנן", ר' גרשום ב"ב מח:).

2. **קידושי כסף ניתן להפקיע על ידי הפקר בי"ד** – לבי"ד יש יכולת להפקיע ממון מבעליו (גיטין לו:). בי"ד יכול ליישם יכולת זו כאן – ע"י הפקעה רטוראקטיבית של כסף הקידושין מרשות המקדש, וכך בעקיפין לבטל את הקידושין. לעומת זאת, בי"ד אינו יכול להפקיע קידושי ביאה (כתובות ג. תוס' ד"ה "תינח", רמב"ן שם ד"ה "הא תינח").

3. **ההוזה אמינא היא שחכמים לא יתקנו תקנה כאשר משמעות התקנה היא שבעילת המקדש מוגדרת למפרע כבעילת זנות** (רש"י כתובות ג. ד"ה "קדיש בביאה").

ברם, ישנן מספר בעיות בהסברים הללו:

1. הגמ' מעלה את ההוזה אמינא לחלק בין קידושי כסף לקידושי ביאה לאחר שכבר כתבה "כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש". אם פירוש הדבר הוא שהפקעת הקידושין מבוססת על תנאי, אין מקום לחלק בין קידושי כסף לשאר סוגי הקידושין. אך אם נסבור שהבעיה היא בעיה צדדית - חכמים לא רוצים להפוך את הביאה לביאת זנות - ניתן להבין את ההוזה אמינא של הגמ', גם אם הפקעת הקידושין מבוססת על תנאי.

2. על פי כל ההבנות קשה לכלכל את דברי הגמ' בתירוץ הקושיה - "שוויה רבנן לבעילתו בעילת זנות": על פי ההבנות שחכמים יכולים להפקיע רק קידושי כסף כיוון שהם דרבנן או כיוון שניתן להפקיעם על ידי הפקר בי"ד, חידוש הגמ' במסקנה אמור להיות עצם

4 דיון נרחב באופי ותוקף קידושי כסף נמצא בשיעור העוסק בנושא - סימן ד. ייתכן והגמ' כאן היא המקור לאלו הסוברים כי קידושי כסף הם דרבנן בלבד.

היכולת של חכמים להפקיע קידושין גם במקרים שאינם קידושי כסף, מה שאינו משתמע מדברי הגמ'. על פי ההבנה שחכמים לא רוצים לתקן תקנה שמשמעותה היא שביאת המקדש תהיה ביאת זנות, חידוש הגמ' במסקנה הוא שהצורך להפקעת קידושין גובר על הבעיה של ביאת הזנות. גם הסבר כזה קשה להעמיס על המילים "שויוה רבנן לבעילתו בעילת זנות".

3. אם הבעיה היא שחכמים לא רוצים להפוך למפרע את הביאות לביאות זנות, הרי שבעיה זו קיימת לכאורה גם בקידושי כסף - כל הביאות של שנות הנישואין יהפכו רטרואקטיבית לביאות זנות. אם כן, לא ברור מדוע הקשתה הגמ' רק על קידושי ביאה. על קושיה זו ניתן לומר, שהביאות של שנות הנישואין לא ייחשבו כביאת זנות, כיוון שהתודעה המלווה ביאות אלו היא של ביאות במסגרת נישואין ולא של ביאות מופקרות. תימוכין לכך ניתן להביא משיטת ר"א הסובר שפנוי הבא על פנויה עשאה זונה לעניין איסורה לכהן (יבמות סא:), אך הוא מודה שכאשר קידש אדם קטנה על ידי קידושין דרבנן, לא עשאה זונה (יבמות נט: ועיין שם רש"י ד"ה "אלא א"ר זירא"). אמנם בקידושי ביאה ישנה בעיה מיוחדת: אם חכמים רוצים להפקיע קידושין כאלו, הם צריכים להפקיע באופן ישיר את הביאה, ולהפוך אותה מביאת קידושין לביאת זנות. וזאת - בהווה אמנא - מעבר ליכולתם של חכמים.

ד. הרחבת דין הפקעת קידושין

יש לבדוק האם ניתן להרחיב את דין הפקעת קידושין למקרים בהם לא הוזכר שיש הפקעה. סוג אחד של הרחבה הובא כבר לעיל - מקרים בהם ישנם דינים לא ברורים בגמ', וראשונים שונים הסבירו את הסוגיה על בסיס דין אפקעינהו. כאן השאלה היא מעבר לכך - האם ניתן להפקיע קידושין בעוד מקרים?⁵

הרשב"א (שור"ת הרשב"א חלק א, סימן אלף קפ"ה) דן באפשרות להרחבת הפקעת קידושין, ומסקנתו היא ש"היכא דלא אמור רבנן מנפשיה לא אמרינן". הרשב"א מוכיח את דבריו ממקומות בהם ניתן היה לקשר את דין אפקעינהו, אך הגמ' בחרה שלא לעשות כך.⁶

ישנן כמה נקודות בהן לא ברורה גישת הרשב"א:

5 אחד המקומות בהם קיים דין הפקעת קידושין, הוא בגט שביטלו הבעל בעודו ביד השליח שלא בפני אשתו. אם כך, הרי שכל אדם יכול לגרום לתרחיש כזה ולגרום להפקעת קידושין, כדי למנוע עונש מאשתו שזנתה, למשל. לדעת חלק מן הראשונים אכן ניתן לעשות כן (רא"ה בשם רבו בשטמ"ק כתובות ג. ד"ה "וכן כתב הרא"ה", גיטין לג. תורה "אפקעינהו"), אך לדעת ר"ת (תוס' שם) אם ידוע שאדם מתכוון לעשות כך בשביל לחפות על אשתו, אין הפקעת קידושין כיוון "דלתקנה עשו חכמים ולא לתקלה שמתוך כך יהיו בנות ישראל פרוצות בעריות".

6 בחידושי (כתובות ג. במהורות הדרשות, ד"ה "כל דמקדש", והיא, "והכא", "זעור") מרחיב הרשב"א יותר, ומנסה להסביר מדוע דווקא במקרים המצויים בגמ' תיקנו הפקעת קידושין ולא בשאר המקרים.

1. האם הרשב"א חושב שיש כלל מאחד בין המקרים בהם חל דין אפקעינהו, כך שעל פי כלל זה ניתן להפעיל הפקעת קידושין בעוד מקרים?
 2. אם קיים כלל כזה, האם הוא נובע מכך שרבנן לא רוצים להפקיע קידושין בקלות, או שחכמים מוגבלים בסמכותם להפקיע קידושין? ניסוח שונה במקצת של שאלה זו הוא האם הרשב"א סבור שרק לכתחילה לא ניתן להפעיל אפקעינהו במקום שלא נאמר כך בפרוש, או אף בדיעבד, כיוון שאין כוח לבי"ד רגיל להפקיע קידושין.
- ברור שהרשב"א סובר שבפועל חכמים לא ששו להשתמש בכוח ההפקעה שלהם, וכן שקשה להרחיב את התקנות הידועות מהגמ' למקרים אשר לא הוזכרו. ברם, לגבי יצירת תקנה חדשה על ידי חכמי דורנו שתתבסס על הפקעת קידושין - לא ברורות עמדותיו.
- הריב"ש בשו"ת (סימן שצ"ט) סובר שבאופן עקרוני כיוון שכל מי שמקדש מקדש על דעת מנהג העיר, כל עיר ועיר יכולה לתקן תקנות שונות להפקעת קידושין. אמנם, למסקנה הוא "חוכך להחמיר" משום חומרת איסור אשת איש.
- בכל מקרה, השימוש בהפקעת קידושין במקומות שלא הוזכרו, עלול ליצור כמה קשיים ובעיות:
1. איזה בי"ד מוסמך להפעיל אפקעינהו: האם רק סנהדרין, רק בית הדין החשוב שבדור או שמא כל בי"ד מקומי? שאלה נוספת לגבי בית הדין היא האם יש צורך בסמיכה כדי להפעיל הפקעה.
 2. האם גדרי דין אפקעינהו שווים לכח בי"ד לעקור דבר מן התורה? (תוס' הרי הבינו שבחלק מהמקרים אפקעינהו מבוסס על כוחם של חכמים לעקור מצוה מן התורה).
 3. האם ההפקעה היא פרטית על כל מקרה ומקרה, או שיש צורך לתקן תקנה גורפת? כלומר האם בית הדין המקומי הוא המפקיע בפועל, או שמתקני התקנה הפקיעו בשעתם את כל הקידושין שיופקעו בעתיד מדין אפקעינהו?